

Neven BUDAČ, *Na dnu društvene ljestvice: robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali* (Zagreb: Leykam International, 2021.), 496. str.

Povijest – a, nažalost, u jednom dijelu svijeta i sadašnjost – čovječanstva obilježena je korištenjem neslobodne radne snage, a prostor istočne obale Jadrana tijekom srednjeg vijeka u tome nije predstavljao iznimku. Studija Nevena Budaka, iako se u velikoj mjeri oslanja na i u svoj sadržaj inkorporira ranije autorove tekstove o ovoj temi nastale kroz više desetljeća, ipak donosi niz novih informacija i na jednom mjestu po prvi put sistematizira istraživanja o položaju neslobodnih ljudi *s dna društvene ljestvice* na povijesnom prostoru Istre i Dalmacije (uz poneki osvrt i na širi prostor). Djelo je – ne računajući pred(po)govor, zaključak i poglavlja znanstvenog aparata – tematski podijeljeno na pet poglavlja koja kronološki prate društveni razvoj od ranoga srednjeg vijeka pa sve do početka osmanske ugroze.

Prvo poglavlje, naslovljeno „Literatura, izvori, terminologija“ (15 – 78), donosi veoma ‘gust’, no važan pregled do sada objavljene literature i izvora kojima autor odmah na početku zahvaća i otvara važna pitanja – primjerice, koliko su se *servi* koristili u poljoprivredi? Iako je tekst nerijetko težak za čitanje zbog svojeg preglednog karaktera, riječ o poglavlju koje pruža odličnu početnu točku za razumijevanje teme. Po pitanju terminologije autor definira dvije glavne skupine neslobodnih ljudi – *serve* (trajno neslobodne) i *famule* (privremeno neslobodne). Preuzimanje naziva iz latinskog jezika i njihova kroatizacija ciljani je autorov odabir kojim se ističe da tradicionalniji pojmovi (kao što je primjerice *rob*) ne odgovaraju najbolje vremenskom i prostornom kontekstu kojim se djelo bavi. Studija se uglavnom temelji na već prethodno objavljenim (no tek djelomično prevedenim) izvorima, i to primarno statutima, notarskim spisima, oporukama, darovnicama i sličnim izvorima u kojima su ostali sačuvani zapisi o neslobodnim ljudima. Priroda izvora također je diktirala i uži prostor istraživanja – naime, ono se gotovo u potpunosti fokusira na komune, dok o neslobodnim ljudima u zaleđu i na selu praktički nema podataka. Nažalost, kao što ističe i autor, ovaj – ali i općenit – manjak izvora znači da niz intrigantnih pitanja ostaje neodgovoren, zbog čega su pojedine autorove interpretacije tek nagađanja i poticaj za buduća istraživanja i promišljanja.

Analizirani period započinje s razdobljem koje bismo mogli nazvati „Vrijeme serva (800.-1300.)“ (79 – 208). Jedan od ključnih i najranijih izvora za ovaj period jest *Supetarski kartular* koji pruža niz informacija o načinima i razlozima pribavljanja serva na primjeru splitskog građanina Petra Crnog, otkrivajući nesretne sudbine ljudi koji su se našli u neslobodnom položaju – bilo roditeljskom

prodajom bilo preprodajom ili čak samostalnim stupanjem u status serva zbog dugova. Opisi iz *Kartulara* u skladu su s ostalim izvorima koji također svjedoče da su se servi najčešće pribavljali kupnjom, no pojedinci su u tome položaju znali završiti i zbog nevraćanja duga. Servi iz analiziranog perioda, dakako, nisu nova pojava, već su se kao najniža društvena kategorija u kontinuitetu zadržali još od antike. O njihovu položaju na *dnu društvene ljestvice* možda najslikovitije govori što su u *Oporuci priora Andrije* navedeni zajedno uz ovce i volove – *de facto* u rangu životinja. Do 13. stoljeća *servi* (muškarci) su uglavnom bili zaduženi za obrađivanje zemlje, dok su ancile (žene) radile kao neslobodna radna snaga u kućanstvu. Dakako, njihov položaj sa sobom je nosio i niz pravnih ograničenja te je njihovim gospodarima davao mogućnost kažnjavanja (iako su po pitanju intenziteta kazni postojale pojedine zaštite koje su varirale od komune do komune). Slobodu su na legalan način mogli steći gospodarevom odlukom – najčešće za njegov *spas duše* ili zbog vjerne službe – ili otkupom (bilo da sami sakupe dovoljno novca, tj. pekulije, ili da ih netko drugi otkupi). Iako su kao oslobođenici pravno stekli slobodu, svejedno su često (praktički uvijek) prema prijašnjim gospodarima zadržavali neke obaveze pa bismo mogli zaključiti da su u tom slučaju samo prešli iz ‘nepogodnijeg’ u, doduše značajno ‘pogodniji’, ali još uvijek uvelike neslobodan položaj. Konačno, slobodu su mogli pokušati (a sudeći po izvorima mnogi i jesu pokušali) steći bijegom, iako su takvi naumi često završavali neuspješno i sa sobom nosili drakonske kazne.

„Trgovanje ljudskim mesom (i sudbinama)“ (209 – 260) odvijalo se na različite načine i različitim intenzitetom ovisno o vremenskom periodu. Iako se još 1075. godine kralj Zvonimir Sv. Stolici obvezao zabraniti prodaju ljudi, trgovina se bez većih razlika nastavila i tijekom stoljeća koja su uslijedila. Budak zaključuje kako je prvi period intenzivne trgovine ljudima završio tek krajem 13. stoljeća kad uzduž cijele istočne jadranske obale pada broj izvora koji svjedoče o kupnji serva, ali zato istovremeno počinje rasti broj izvora koji svjedoče o njihovoj postepenoj ‘zamjeni’ ugovornom (neslobodnom) radnom snagom, tj. famulima. Drugo razdoblje, ono smanjenog intenziteta trgovine, završit će oko 1350. godine pojavom kuge, a početak osmanskih prodora krajem 14. stoljeća dodatno će ga intenzivirati. Ipak, treba istaknuti kako intenzitet ovog tzv. trećeg razdoblja nikad nije dosegao brojke iz perioda prije 13. stoljeća. Štoviše, prema kraju 14. stoljeća praktički svi istočnojadranski gradovi i komune počeli su – usred promijenjenih društveno-ekonomskih prilika u Europi – donositi prve zabrane trgovanja ljudima. U tome je prednjačio Split 1375. godine, a svakako je najpoznatija i najvažnija zabrana ona Dubrovnika – kao najvažnijeg centra trgovine – iz 1416. godine. No ove su se zabrane odnosile samo na katolike (iako

ne uvijek uspješno) i nisu obuhvaćale druge kršćane i muslimane, a jednako tako nisu ni dovodile u pitanje postojanje same institucije ropstva i neslobodne radne snage. Zbog navedenih faktora trgovina se nastavila, doduše u nešto izmijenjenim okvirima, i nakon perioda zabrana.

Na temelju sačuvanih izvora moguće je rekonstruirati dva ključna pravca trgovine – iz Hrvatske, Srijema, Bosne i Srbije preko doline Neretve do Dubrovnika i Drijeva (najvećih centara trgovine ljudima u ovom periodu) te iz Hrvatske i Bosne prema Zadru. Iako se na prvu može činiti kako je trgovina ljudima bila veoma intenzivna, izvori ipak svjedoče da trgovcima koji su se u nju upuštali nije bila primarni, već samo dodatni izvor zarade (dakle, ne možemo govoriti o intenzivnoj trgovini kao što je, primjerice, bila kasnija transatlantska). No izvori isto tako otkrivaju da su „u prodavanju i kupovanju ljudi sudjelovali svi slojevi dubrovačkog¹ društva, vlastela i pučani, trgovci, obrtnici i svećenici“ (235).

Sve prethodno navedene okolnosti dovele su do toga da se početkom 14. stoljeća stanovništvo gradova sve više počne oslanjati na ugovorenu neslobodnu radnu snagu čime započinje „Vrijeme famula“ (261 – 332) koje će u pojedinim krajevima potrajati sve do 19. i 20. stoljeća! Ključna razlika između serva/ancila i famula bila je što su famuli u neslobodan položaj stupali temeljem dva tipa ugovora koji su imali određena vremenska (i druga) ograničenja.² Ugovorom o nauku (ili naukovanju) osoba je postajala majstorskim šegrtom. Iako su se ugovori dakako razlikovali od slučaja do slučaja, načelne zajedničke točke bile su da se šegrt obvezivao vjerno i časno služiti majstoru koji ga je zauzvrat trebao egzistencijalno zbrinuti i podučiti zanatu. S druge strane, osobe koje su potpisivale ugovor o službi bile su *de facto* zamjena za serve te se točna definicija njihove službe mogla značajno razlikovati od slučaja do slučaja, iako se daleko najveći broj ‘službi’ odnosio na žene koje su kao posluga ulazile u gospodareva kućanstva. Ne ulazeći u detaljnu raščlambu i ponavljanje autorovih riječi, možemo tek ukratko konstatirati kako su famuli načelno bili u boljem pravnom položaju od serva (no mnoge odluke i pravila odnosili su se na obje skupine). Pogodniji položaj ipak nije značio i odmak od *dna društvene ljestvice* zbog čega mnoštvo izvora svjedoči o njihovim pokušajima bijega. Zanimljivo je istaknuti kako tijekom promatranog razdoblja nisu svi famuli bili u istom položaju, već se iz izvora nazire određena kategorizacija. Naime, očito se kao najniži sloj kristalizirala nekvalificirana posluga, koju su pratili šegrti, osobni sluge, dojilje i

¹ Dubrovnik je jedini grad za koji je ostao sačuvan veći broj izvora pa se njime autor i primarno bavi.

² Iako Budak s pravom ističe da su i famuli često znali završiti u *de facto* cjeloživotnom neslobodnom položaju pa se u tom smislu naposljetku nisu puno razlikovali od serva.

domaćice. Kao 'treći sloj' možemo vidjeti općinske famule i famule s posebnim zadacima u raznim obrtima (primjerice trgovini), a na samom vrhu nalazili su se familijari, koje autor ujedno naziva 'elitom' *famula* (sluge gradskih knezova ili istaknutih crkvenih i drugih dostojanstvenika).

Konačno, posljednje „Vrijeme robova, robinja i 'Robinje'“ (333 – 378) povezujemo s početkom osmanske ekspanzije u Europu koja je nepovratno promijenila ondašnji hrvatski povijesni prostor. Dubrovnik tada postaje ključnim posrednikom između kršćanskog i osmanskog svijeta na istočnoj obali Jadrana – tj. mjestom na kojem su se iz zarobljeništva/ropstva mogli otkupiti zarobljeni pojedinci. Iako je teško prosuditi koliko je ljudi izgubilo slobodu usred ratnih zbivanja, evidentno je da nije riječ o malom broju. S ratnim zbivanjima s vremenom su se kristalizirale i dvije kategorije odvođenih ljudi – oni koji se odvođe radi otkupa (zarobljenici) i oni koji se odvođe radi prodaje na tržištima (robovi). U ovom periodu, od druge polovice 14. st., zarobljeništvo i ropstvo postaju tema humanističke književnosti, protuturskih govora, ali i narodnih (junačkih) pjesama, čime se širi i spektar potencijalnih izvora. Motivi ropstva i zarobljeništva stoga u ovome periodu poprimaju određene specifičnosti i konotacije unutar književnih djela – od kojih su svakako najpoznatiji Lucićeva *Robinja* i Marulićeva *Molitva suprotiva Turkom* – čime se djelomično briše granica između *zbilje* i *fikcije*, tj. postaju poseban žanr *realne fikcije* ili *fiktivne zbilje*. Budakov pregled završava na ovim ranim desetljećima osmanskih prodora te je svakako važan poticaj za buduća istraživanja ove teme tijekom kasnijih faza osmansko-kršćanskog suživota na pograničju.

Na samome kraju moramo pohvaliti i odlične popratne tablice u kojima su sustavno i jasno – kako kroz tekst tako i u prilogama na kraju djela – raščlanjeni vrijedni podatci prikupljeni iz niza izvora. Djelo je, nažalost, ostalo nešto nepristupačnije široj publici – što je šteta s obzirom na aktualnost teme – jer je autor mnogobrojne izvratke i citate iz statuta (i drugih izvora) prenio u izvornom latinskom obliku. Iako je većina citata odmah nakon ili neophodno prije navođenja popraćena kratkim sadržajem i isticanjem ključnih elemenata, ipak bi njihovo prevođenje djelo učinilo pristupačnijim (no s obzirom na velik broj citiranih izvora i nerijetku terminološku 'zbrku' možemo razumjeti autorovu odluku). Možemo zaključiti kako Budakova sinteza predstavlja prvu veliku i važnu sistematizaciju ove veoma složene teme te će sigurno biti prvi korak i poticaj za sva buduća istraživanja ropstva, položaja i životnih priča neslobodnih ljudi – kako srednjovjekovnog tako i ranonovovjekovnog razdoblja.

Filip Šimunjak